

AĞAVERDİ, Halil (2014). “Mahmut Kaşgarlı'nın Türk Halk Edebiyatını Öğrenme Yöntemleri”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.469-476 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Ağaverdi HALİL*

MAHMUT KAŞGARLI'NIN TÜRK HALK EDEBİYATINI ÖĞRENME YÖNTEMLERİ

Türkoloji dilçiliğin temel eseri sayılan “Kitab-ı Divan-ı Lügat-ı Türk”, kendinde 8 gramer kitabını, ikidilli (Türkçe Arapça) açıklamalı lügat, tarihi etnografik, coğrafi kulturoloji enformasyonlarının en zengin arsenalini birleştirmekle birlikte, hem de eski Türk edebiyatının sözlü ve yazılı örneklerinin toplandığı fundamental bir antolojidir. Türk etnik medeni sisteminin tüm katlarına nüfus edebilen eski dünyanın büyük tefekkür sahibi M. Kaşgarlı yükselmekte ve kendi geçmiş superetnos statusunu restore etmekte olan, bhusus, İslam dünyasında harbi siyasi hâkimiyetin gerçek sahibi gibi bu halkı layık olduğu seviyede takdim etmek için aslında kaydettiklerimizle birlikte Türk'ün milli ideolojisinin program belgelerini hazırlamıştı.

M. Kaşgarlı lügati struktur alfabe prensipi esasında leksikoloji vahitlerin nutuk hisselerine göre bölgüsünü (isimler ve fiiller), kelimelerin hece ölçüsünü de öngörmekle düzenlemiştir. V. V. Bartold lügatta toplanmış çok sayılı tarihi ve coğrafi bilgilerin Kaşgarlı'nın kendi seleflerinin eserlerinden götürdüğünü ihtimal etmiştir. Lügatin düzenlenmesi zamanı M. Kaşgarlı Arap dilçilik ekolünün geleneğinden imtina ettiğini ve Halil gibi kelimeleri işlek (muste'mel) ve işlek olmayan (muhmel) kısımlara bölmeğin işi ağırlaştırdığını kaydederek, orijinal bir sistem takdim ediyor. Bununla o hem de türkçenin hiç bir şeyde arapçadan geri kalmadığını da aydınlatıyor.

1) boy mensubiyeti gösterilmekle leksika (dil ve dialekt meseleleri);

2) Türk boylarının yerleşmesi hakkında bilgiler (demografik durum, etnik areal ve regional lokalizasiya meseleleri);

3) Türk dillerinin tasnifi (mukayeseli yöntem);

4) Türk tarihi grameri hakkında bilgiler (tarihi mukayeseli yöntem);

* Doç.Dr. Bakü, Azerbaycan.

- 5) Türklerin tarihi,coğrafyası,etnografyası hakkında bilgiler;
- 6) en eski Türk haritası;
- 7) Türk halk tababeti hakkında bilgiler;
- 8) Türk edebiyatından örnekler (folklor ve yazılı edebiyat numuneleri, lirik ve epik metinler).

Abidede eski Türkçe 764 mısra şiir (ikilikler ve dörtlükler), 300 deyim (ata sözleri, darb-ı mesel, mesel, temsilcik, hikmet (aforizm), o sıradan 10 alkış ve kargış metni) M. Kaşgarlı tarafından yazıya geçmiş, lugatta kelimelere illüstrasyon olarak verilmiştir.

K. Mahmut'un ilmi faaliyeti üzerinde izlenimlerden belli oluyor ki, onun halk edebiyatı örnekleri üzerinde yaptığı çalışmalar ilmi prensiplere uygundur. Bunları aşağıdaki şekilde belirliye biliriz:

1. Folklor materyalinin derlenmesi.
2. Informatorun işaretlenmesi.
3. Metinlerin janr nominasyonu.
4. Diyalekt özelliklerinin korunması.
5. Varyantların korunması.
6. Metinlerin kıyaslaması.
7. Metinlerin tahlili. 1) Nominatif tahlil. 2) Fonksiyonel tahlil. 3) Situatif tahlil.

Halk Edebiyatı Örneklerinin Derlenmesi.

M. Kaşgarlı kendinin kaydettiği gibi, folklor materyalını toplayıp ve yazıya almıştır. Yalnızca bu hizmeti ile o, Türk folklorşinaslığının banisi sayıla bilir.

Enformatorun İşaretlenmesi.

M. Kaşgarlı bazı zaruri makamlarda (enformasyon stratejik önem taşıdıktaki) enformatoru devrin tarihi ananevi prensiplerine uygun olarak dakik kaydetmiş. Örneğin, o, Uygur ülkesinde Mkedonya`lı İsgender`in (metinde Zülgerneyin, e.ö. IV asır) emri ile şehirler salınması ile bağlı efsanenin enformatorunu böyle taktim edip “Nizamettin İsrafil Tugan Tekin ibn Muhammed Çağır Tunga han kendi babasından duyduklarını bana söyledi” (1, c.I, 111-112;). “Kur’an-ı Kerim”den, Buhara imamlarından vb. alınan enformasyonların da kaynakçası katdediliyor. M. Kaşgarlı devrin ilmi prensiplerine cidden riayet etmiştir. Diğer taraftan M. Kaşgarlı'nın kendi bir söyleyici gibi araştırıla biler. Kuşkusuz ki kelimeleri açıklarken M. Kaşgarlı hafızasında olan halk deyimlerinden de kullanmış. Ama bu zaman ananevinin kendidir ve aynı zamanda

ferttir, müelliftir” (3). Başka deyimle malum söyleyicilerden biri de M. Kaşgarlı'dır. O kendini”Ben Mahmut Hüseyin oğlu, Hüseyin Muhammed oğlu” yazarak takdim ediyor. Mahmut Kaşgarlı'nın yazıya aldığı ve “söylediği” metinler çığunluk itibarı ile Türk halklarının sözlü hafızasında günümüze kadar korunup kalmıştır. Yani bu metinlerin folklor olup olmaması problemi yoktur. Metinlerin bazılarının iki ve daha fazla seçenek olması ve farklı Türk dillerinde kayda alınması onların bazılarının toplama materyali olduğunu onaylıyor.

Metinlerin Türünün Belirlenmesi.

M. Kaşgarlı leksik vahitlerin sentaksis konstruksiyada gramer ve fonksiyonel semantik imkânlarını aydınlaştırmak için illustrasyon olarak getirdiği örnekleri isimsiz bırakmıştır. O, muvafık dörtlük,parça, beyit, söz, sav, hikmet, ata sözleri, efsane, rivayet, hikâye, ofsun, deneme vb. terminleri kullanmıştır. Aslında, M. Kaşgarlı folklor metinlerini janr spesifikasına göre farklılaştırılmıştır:

a)Türk hikmeti:

Kiming bile kaş bolsa yaşın yağmas (1, c. III, 22).

(Kimin parmağında kaşlı yüzük olsa, onu yıldırım vurmaz).

b)ata sözleri:

Taz keliki börçige (1, c. I, 26).

(Kelin geleceği yer şapkaçı dükkanıdır).

c)söz:

Keyik keliki bolsa, okta (1, c. I, 26)

(Geyik gelse, okla),

ç)sav:

Erdem başı til (1, c. I, 107).

(Edebin başı dildir).

d)Ofsun.

Isırık ısırkı. Çocukların perilerin göz değmesine karşı ofsunlamak için çare edildiği zaman söylenir. Çocuğun üzerine duman üfleyerek “ısırk ısırk” deniliyor. “Ey peri, ısırılmış olasın” demektir (1, c. I, 99) vb.

“Divan”da kullanılan bu tupli numunelerden bazılarını M. Kaşgarlı “sav” kullanacağını önceden birdirdiği bir kaç makamda ise, genellikle, hiç bir numune getirilmeyip. Örneğin, “komşuy” kelimesine verilecek illustrasyon yerinde yoktur. Bazı numunelerin yerinin boş bırakılması A.N.Kononov'un bize ulaşan nüshanın M. Kaşgarlı'nın “ müsvedde” nushası olduğu mulahasasını kanıtlıyor. M.

Kaşgarlı önce eserin ilmi hissesini yazmış ve gerektiğinde bazı yapıları değiştirip onları düzeltmiş, örnekler vermiş vb. M. Kaşgarlı yır, koşuk, sagu, ötkü, söz,sav,ata sözleri,öğüt vb. gibi eski Türk folklor terminleri ile yanaşı, Arapça edebi terminlerinden hikmet, nasihat, recez, seci, nesir, hikâye, rivayet, beyit, kıssa vb.kullanmıştır.

M. Kaşgarlı'nın yazıya geçirdiği Türk halk deyimleri içerisinde metin materyalinin kemiyetine göre savlar üstünlük teşkil ediyor. "Sav" terimini M. Kaşgarlı geniş biçimde açıklıyor:

- 1) sav-ata sözleri, darb-ı mesel;
- 2) sav- kıssa, tarihi şeyler;
- 3) sav- hikâye;
- 4) sav-mektup, risale;
- 5)sav- söz;
- 6) sav- haberler, bilgiler;

Elçiye savcı deniliyor.Savcı onun sözünü buna, bunun sözünü ona götürüyor.

Bilge eren savların alğıl öğüt.

(Bilge yiğit nasihatlarından öğüt al),

Ezgü savıg ezlese özge siner.

(Güzel söz etkilerse kalbe uyar).

(1, c. III, 154-155).

"Divan"da takdim edilmiş savlar üzerinde gözlemde anlaşılıyor ki, aslında bu termin altında ata sözleri janrını ata sözleri, darb-ı mesel, mesel, temsilcilik, kelim (vecize) gibi şekilleri birleşmiştir. "Söz"- "kalıplaşmamış" deyimlerdir. "Hikmet" ise daha çok "deneme"ğe uygun geliyor.

Savlar kalıplaşmış deyim vahitleridir. Onlar dilin semiotik sisteminde özel avtonom statuları ile mikrosemiotik sistem teşkil ediyorlar. Kommunikativ sferaya-aktif nutuğa koşulma prosesinde onların bazı spesifik alametleri gözlemleniyor. Gramer yönden bitgin, motiflenme tipine göre karakterli poetik (sentaksiz) strukturuna göre kononik kalıplarda yapılan ata sözleri ekspressifnutuk aktına "özel köprü" talep etmeden birleşiyor. Ama meseller ise hükmen "mesel var, diyorlar", "böyle bir mesel var" vb. buna uygun alaka elementin (communication unit) talep ediyor. Eski türkçede böyle bir vahit "savda mundağ gelir"dir (ata sözünde böyle gelir) (1, c. III, 154). Burada ata sözleri resim yok, janr manasındadır. "Uzağı bilge ança aymış"- "geçmiş zaman bilgini böyle söylemiştir" (1, c. I, 88) elementi ise özdeyişi (kelamı) işaretliyor.

Diyalekt Özelliklerinin Korunması.

Kaşgarlı bu prensipi ciddi biçimde beklemiştir. Onun için çeşitli boylardan topladığı materyalı XI. yüzyıl edebi dilinde (Türküde) veyahut kendinin kaydettiği gibi “Hakaniyye Türkçe’sinde” vermek hiçbir zorluklar türetmiyordu. Ama o, bu yolla gitmemiş, her boydan veyahut yöresel folklor arealından aldığı materyalı aynı arazinin dil spesifikası ve folklor variativliğini saklamakla dilin ve folklorun öğrenilmesi için daha vacip bir hizmet göstermiştir. Aynı devrin diyalekt hususiyetleri hakkında bizim filolojide ilmi tasavvur yarata bilecek bir eser yoktur. Arap alfabesine ulaşan metinler Türk dilinin fonetik sistemini tam ihtiva edemediğinden ciddi argument ola bilmek fonksiyonunu taşıyamıyorlar. Kaşgarlı Mahmut’un “Divan”ı yegane ilmi eserdir ki, aynı devrin Türk dili ve diyalektleri fonetik, leksik ve morfoloji seviyelerde tüm spesifik yönleri ile karakterize olunmuştur. Aslında, DLT’nin “Türkçenin grameri” kitabı DLT’nin – “Eski Türk edebiyatı” kitabının anahtarındır. XI yüzyılın türkçesinde ve diyalektlerinde onun linguistik şifreleri ile şifrelenmiş metinlerin deşifrenmesi M. Kaşgarlı’nın “Gramer”inden ve “Diyalektoloji”sinden geçiyor. M. Kaşgarlı diyalektin fonetik spesifikasından konuşurken “yumuşak gaf” harfini özellikle kaydediyor. Bu metinlerde net okunuşunun belirlenmesi zor olan “g” sesidir. Bu hakta E. Demircizade (“Azerbeycan edebi dili tarihi”) ve A. Ahundov (“Azerbeycan dilinin fonetiği”) kısmen bahsetmişler. “G” fonemi esasen oğuz ekibi dillerinde kullanılıyor.

M. Kaşgarlı’nın takdim ettiği diyalekt spesifikasının bir kısmı Türkiye yayımlarında kaybedilmiştir. Folklor örneklerinin leksikolojik seviyede diyalekt alameti, muvafık olarak folklorun yöresel ve lokal üyelenmesi veyahut folklor versiyon DLT metinlerinde zengin metryal veriyor. Örneğin, “Awçı kaç al bilse, azığ ança yol bilir” deyiminde kullanılan “al” diğer bir deyimde “tef” ile karşılanmıştır vb.

Variativliğin Korunması.

M. Kaşgarlı aynı invariant formulda, aynı kalıpta ve benzer semantik yapıda ifade olunmuş metinleri de yazıya geçirmiştir. Bu tipli metinlerde fark yalnız formal poetik yapıda, yöresel terminolojide, linguistik metin seviyesindedir. Bu tipli vahitler zıt çiftlikler modelinde semantik yapı spesifikasını daha kabarıklık biçimde gösteriyor. Örneğin:

Alın arslan tutar

Küçin sıçgan tutmas (1, c.III, 412;)

Bu deyim “büyük küçük” paremioloji çiftliğinde ifade olunuyor. Burada deskriptivin önceki tarafı sabit kalmakla ikinci tarafı “köskük”e, “oyuğ”a varyasyon olunuyor veyahut semantik paradigma vahitlerine uzvlanıyor (1, c. II, 289).

Veyahut:

a)Ewek evqe teqmes (1,c.II,19;).

b)Ersek erqe teqmes (1,c.I, 104;).

c)Ewek sinqek sütqe tüşür (1,c.II,13;).

a)Acele eden eve yetişmez.

b)Fahişe kocaya varmaz.

c)Acele eden sinek süde düşer.

Bu metinlerde “acele etmek yetişmek” zıt çiftlerinde işaretlenmiş (3) mantıki semantik enformasyon bir invariant formülünde birleşiyor.

Metinlerin Kıyaslaması.

M. Kaşgarlı aynı enformasyon değişik örnek-işaretlerde kıyaslıyor. O, ya iki deyim, ya bir deyim, bir şiir örneği, yada Türkçe metinlerle Arap folklorundan ve daha çok “Kur’an-ı Kerim”den getirdiği ayetleri paralelleştiriyor. Örneğin:

1.Türkçe’de:

Tilin teqriqi teqir (1,c.I,429).

(Dil ile sofraya yetişirler).

2.Arapçada:

“Erkek dilinin altından gizlidir” demektir (1,c.I,429).

M. Kaşgarlı bu tipli çoksaylı kıyaslamalar yapmıştır (1,c.I,97,107,410,439,457,438, vb.). Bu metinlerin Arapça’ya aktarması da farklı şekilde yapılmıştır. Adeta M. Kaşgarlı böyle makamda yazıyor: “Bu arapların bu kelimesi gibidir”. Veyahut “Emgek ekinde qalmas” deyiminde olduğu gibi “bu sav yüce Tanrının bu kelimesine benzer”-şeklinde takdim ediyor. Bu parçada da gelmiştir.

Aydı anınq uzu,

Emgek telim ızu.

Yumşar qatığ özü,

Könqlüm sanqa yükrük.

(Söyledi onun hayali,

Zahmete çok katlandım.

Yumşalar sert dağlar,

Gönlüm sana taraf koşar) (1,c.I,110).

Kurandan metinlere uygun olarak fazla sitatlar getirilmiştir (1,c.I,63,104,110 vb. ve i.). Besim Atalay Arapça'dan getirilen sitatların, örneklerin, kelimelerin çoğunluğunu aktarmayıp.

Metinlerin Tahlili.

M. Kaşgarlı Türkçe metinleri arapçaya aktarmış,orijinal metni ise türkçede saklamış. Aktarmadan ekleyerek o metinleri açıklamış.Bu açıklamalar çok halde somut ve portatif tahlil numunesi sayıla bilir. M. Kaşgarlı'nın açıklaması kendinde bir kaç tahlil yönünü birleştiriyor:

1) Nominatif Tahlil. Kaşgarlı'nın metinlerin janr nominasyonu belirlenmesi buna uygundur.

2) Fonksiyonel Tahlil. Kaşgarlı'nın örnekleri fonksiyonel bakımdan takdim etmesi buna ait ola bilir.Örneğin:

“Sögüt sülünge

Qazınc qasınqa” deyiminin anlamı geçtiğini, arkaikleştiğini, başka kelimeyle fonksiyonel değerini kaybettiğini kaydediyor.

3) Situatif Tahlil. M. Kaşgarlı edebi metinlerin gerçekliğin belirli bir situasyonu “insan insan”, “insan gerçeklik” davranışları kontekstinde işaretlendiğini bilmiştir.

Örneğin, o, zookontekstinde verilmiş enformasyonu etnokontekste geçirerek açıklıyor:

“Yılan kendü egrisın bilmes,

Tevi boynın egri ter.

(Yılan kendi eğrisini bilmez,

Deve boynuna eğri değer).

Bu sav kendinde olan bir şeyle başkasını kınayan kimse için söyleniyor” (1,c.aI,127). M. Kaşgarlı'da tahlil numuneleri (açıklamalar) çok zengindir ve bir çok hallerde o metnin kendinden gelen enformasyonu üsteliyor. Onun için de gelecek yayımlarda metinler 4 sütunlu ölçekte verilmelidir; öncekinde eski Türkçe metni, ikincide M. Kaşgarlı'nın aktarması, üçüncüde M. Kaşgarlı'nın açıklaması, dördüncüde ise eski metnin çağdaş dile uygunlaştırılmış şekli. Bazen M. Kaşgarlı semantik paradigma sırasının sonuncu basamağa enmiş uzak ve aktif olmayan bu kontekste aydınlaştırmış, bazen ise örneği çok dar ve somut çevreye getirmiştir. Örneğin:

“Qız birle küreşme
Qısraq birle yarışma”

Örneğini böyle açıklıyor. “Bu hakanlardan (Garahaniler nazarda tutuluyor-A.X.) bir kızın gerdek gecesi Sultan Mesud`u ayağıyla dokunarak topladığı için hakanlıların Sultan Mesut hakkında söyledikleri savdır” (1, c.I, 474). M. Kaşgarlı çok guman ki, bu örneği Kaşgar`dan toplamış ve söylenenlerin açıklamasını da olduğu gibi saklamış. Ama doğaldır ki, bu tipli deyimler yalnızca kalıplaşmış semantik yapılarına, diskriptif karakterine göre değil, hem de pragmatik metin fonksiyonuna ve komunikatif sferasına göre evrensel tiplidir; onun işleme arealı etnolingüistik ve folklor arealına beraberdir. Deyimler üzerinde bu tipli yorumlar halk etimolojisinden kaynaklanıyor ve ondan o yana geçmiyor.

M. Kaşgarlı`nın metni situasyaya göre açıklaması oldukça enteresan meseledir. Çünkü bu tipli açıklamaların işarevi tabiatının doğru kıymetlendirilmesi ile mümkündür. Görünüyor ki, M. Kaşgarlı adekvatlık problemi ile yüzleştirdiğinden Türkçe metni Arapça tam aydınlığı ile vermek için optimal yollar aramıştır. M. Kaşgarlı`nın metne yaklaşma usulü oldukça müterakkidir. Çünkü bu tipli tahlillerde önce şeyler arasındaki davranışların biçimleri belirleniyor. Kaşgarlı sadece örnekleri davranışlar zemininde aydınlaştırmıştır. Bunun için o, metni işaret enformasyon gibi almıştır.

Kaynakça

- 1.Kaşgarlı Mahmut. Divanü Lugat it Türk (Besim Atalayın tercümesi) İstanbul, 1992.
- 2.Halil A. Mahmud Kaşgarlının Türk Dillerinin Divanı Kitabında Edebi Metinler. Bakı, 2001.
- 3.Halil A. Eski Türk Savlarının Semiotikası. Bakı, 2006.